

Роман РАДОВИЧ

ХЛІБНА ДІЖА В ІНТЕР'ЄРІ ПОЛІСЬКОГО ЖИТЛА

У роботі розглянуто особливості облаштування покуті — південно-східного кута поліської хати, який у сакральносимволічному значенні займав у ній особливе місце. Увага приділена окремим предметам, які розташовувались у цьому місці житлової камери (столу, іконам, рушникам тощо). Особливо розглянуто хлібну діжу як елемент інтер'єру: її місцезнаходження у хаті, способи виготовлення, функціонування у календарній та сімейній обрядовості, ворожіннях, ритуалах тощо.

Ключові слова: Полісся, хата, інтер'єр, стіл, ікони, діжа.

© Р. РАДОВИЧ, 2015

Інтер'єр поліського, як і загалом українського житла відзначався утилітарністю, практичністю та оптимальним використанням житлової площі. Кожен кут хати мав своє конкретне призначення, а кожна річ — своє чітко визначене місце. Незначна площа житлової камери, у якій відбувалися основні виробничі процеси, вимагала раціонального використання простору. Тут працювали, пряли, готували їжу, відпочивали, спали тощо. Житлове приміщення, в якому жила сім'я, умовно розподілялося на такі частини: кухонна — піч, мисник (полиці) та простір біля них; спальна — піч, ліжка (піл), лави та парадна (місце, де приймали гостей, де збиралася сім'я в свята, за обідом) — покуть, стіл.

Водночас організація внутрішнього простору житлового приміщення підпорядковувалась сакральносимволічній функції окремих його частин. Як зазначають дослідники, «визначальними основами формування інтер'єру є символічно-ролеве значення кожної з його складових частин у обрядово-календарному циклі сільської родини, що надає їм семантичного значення як у повсякденному, так і обрядово-святковому їх вжитку та зумовлює відповідні художньо-естетичні якості цих складових» [19, с. 42]. У сакральносимволічному значенні в українському житлі ХІХ — поч. ХХ ст. особливе місце займав південно-східний кут — «покуть» (поліське: «покуть», «покутя», «покутній кут», «покутній вугіл», «вугіл покутній», «перший вугіл», «застільний угіл», «покуць», «кут»¹), який ототожнювався із «сакральним, почесним, щасливим, захищеним, святим місцем» [19, с. 42]. Стосовно нього поліщуки відзначають: «*Покуть — це гонор людський; все починають з покуті: весілля (саджають молодих, щоб були щасливі), покойника від напольної стени до покуті кладуть головою*» (с. Норинськ вр. Жит.²). На важливе ритуально-символічне значення вказують й інші поліські означення цього кута:

¹ У Білорусії лексема «покуць» здебільшого характерна для Брестської і Гродненської обл., натомість «кут» — для більш східних територій [25, с. 147; 33, с. 13].

² У роботі для позначення адміністративних одиниць будемо використовувати наступні скорочення: Українське Полісся — Укр. П.; Білоруське Полісся — Біл. П.; Чернігівська обл. — Чер., Борознянський р-н — Бор.; Рівненська обл. — Рів., Володимирецький р-н — Волод., Дубровицький р-н — Дуб., Зарічненський р-н — Зар., Костопільський — Кост.; Волинська обл. — Вол., Камінь-Каширський р-н — К.-Каш., Ратнівський — Рат; Житомирська обл. — Жит., Овруцький р-н — Овр., Олевський р-н — Ол., Коростенський р-н — Кор., Народицький р-н — Нар.; Київська обл. — Київ.,

«Божий покуть», «угól, де Бог стоїть», «угól, де має бути Бог», «там, де Бог», «там, де Бог стоїть», «угól до сóнечка», «угól від сóнця», «той вугól, де сóнце схóдить», «угól до сход сóнця», «úгол от сóнця», «угól на сход сóнця», «угól до сход сóнця», «кут под сóнцем». Покуть була найбільш поважаним, святим місцем житлового приміщення. Тут містились стіл, ікони, хлібна діжа, а також й інші священні (освячені) предмети (вода, верба, свічка-громниця тощо).

Як і скрізь в Україні [26, с. 164], «стіл» («стол», «стул», «стóлік») у поліському житлі займав особливе, почесне місце — у покуті, під образами. В інтер'єрі сільського житла він був найбільш шанованим предметом, місцем здійснення основних домашніх обрядів. В українців та білорусів стіл виконував функцію своєрідного хатнього престолу (вівтаря): «Стіл — святе місце: це той же престол Бога» [44, с. 112], «У білорусів його [стіл] називають тронем чи престолом Божим» [50, с. 584]. Як і взагалі в Україні, на Поліссі стіл завжди був накритий скатертиною, на ньому лежав хліб та сіль у сільничці: «...Стіл, звичайно накритий скатертиною, на якому завжди лежить начатий каравай хліба» [37, с. 240], «стіл постійно накритий скатертю і на ньому завжди лежить хліб» (с. Яполоть Кост. Рів.; 1854 р.) [16, с. 308]. Поведінка за столом строго регламентувалась: по ньому не можна було стукати, на нього не можна було сідати, класти шапки тощо [12, с. 47—51]. Особливу функцію він виконував у календарній, весільній, родильній, поховальній обрядовості [3, с. 137—282; 28, с. 108—123; 40, с. 165—170].

Ікони («образи»³, «боги», «окони», «єкони»: Укр. П.; «багі», «абрази»: Біл. П.) зазвичай розташовували у куті («покуті») чи над столом на причілковій стіні (ближче до лицевої): «Образи були у покуті і на причілковій стіні... образи що у покуті називали покутники» (с. Великий Обзир К.-Каш. Вол.), «У [...] куті, який називають покутом чи кутом — образи і стіл» (Суражський повіт; 1845 р.) [31, с. 148], «У покуті стіл, там образи (багі, абрази) накриті рушником, на весні їх прикрашають квітом черемхи або калини» (Річицьке Полісся) [49, с. 121], «На стінах в цьому куті висять образи, прикрашені рушниками, картини із Святого Писання, деколи портрети Царської

Родини і нікому невідомих осіб» (Середнє Полісся) [37, с. 240]. Описуючи у сер. ХІХ ст. (1864 р.) житло Полісся у колишній Волинській губернії Т. Стецький відзначав: «В одному куті знаходиться велика діжа для печення хліба, а в другому на стіні розвішані яскраві образи святих. Цю частину хати мешканці найбільше шанують, тут часто горить лампа перед образом улюбленого родиню святого чи святої, місце це називають кут» [52, с. 259]. Ікони звичайно поміщали на спеціальній полиці — «божничці». Їх кількість могла бути різною. Наприклад І. Сербов, описуючи житло поліщуків Білорусії, в одному випадку згадує лише одну ікону, розташовану в «красном углу» [33, с. 17], в іншому відзначає, що «почесний кут» хати «увесь вставлений образами, які зверху накриті тканим чи вишитим полотенцем-набожником» [33, с. 12]. На Середньому Поліссі України ікони часто займали усю частину причілкової стіни від покуті до поздовжнього сволока [35, с. 123]. Скажімо, у межириччі Ужа і Тетерева В. Сивак зауважує, що «усі респонденти старшого віку стверджували, що до 1917 р. ікони знаходилися на причілковій стіні хати підряд...» [34, с. 148]. Наприклад, у хаті кін. ХІХ ст. замощного селянина зі с. Корогод (Чор. Київ.) на «божничці» стояло 10 «окон», прикрашених тканими рушниками» [10, с. 300], «... багато ікон на покуті, аж до полиці» дослідники відзначали й у с. Лелів (Чор. Київ.) [10, с. 302]. Частина стіни, завдовжки 3 м, була зайнята іконами й у старій хаті зі с. Злобичі (Кор. Жит.) [34, с. 148]. Слід наголосити, що ікони займали лише частину причілкової стіни, наближену до лицевої: «Образи в лівому куті хати чи над столом на першій стіні, але ніколи не поблизу полу; картин ніколи не буває» (Овруцький повіт; 1854 р.) [16, с. 318]. На Середньому Поліссі у житлах із поздовжнім сволоком — останній вважався своєрідним сакральним маркером, за яким ікон вже не розташовували: «Образи вішали на причілковій стіні від покуті до поздовжнього трама... так положено» (с. Болотниця Нар. Жит.). Щодо традиції кутових ікон («покутників»), то їх (розташованих на спеціальній полиці-божничці) вже бачимо в інтер'єрі хат сер. ХІХ ст. з Полісся та Середньої Наддніпряниці [1, арк. 10]. Однак у деякі райони Середнього Полісся (Жит. [34, с. 149]) вони проникають пізніше. Скажімо, описуючи (1934 р.) с. Новошепеличі (Чор. Київ.), Н. Заглада зазначає: «На причілочній стіні стояло 5—10 «богів» — один по одному у ряд. Зверху рушника вішали.

колишній Чорнобильський р-н — Чор.; Гомельська обл. (Білорусія) — Гом., Норовлянський р-н — Норов.

³ Як зазначають у с. Військове (Пол. Київ.): «...називають образ — бо кажуть що образ Бога».

Потім пішла мода ставити бога в кутку: одного зверху, і другого зісподу, чи [лише] одного. Ця мода пішла з Чорнобиля» [15, с. 472].

Полицю, на якій стояли ікони («бóжниця», «божнічка», «побóжниця», «подбóжниця», «лєска», «плáнка», «подікóнник») складали дві соснові дошки завширшки 6—8 см («широкі, як долоня»: с. Болотниця Нар. Жит.), з'єднані між собою під прямим кутом. Передню частину полицки зазвичай орнаментували профільним чи контурним (у формі зубчиків) вирізом [34, с. 148]. Місцями (Овр., Кор. Жит.) її інкрустували соломомою та розмальовували олійними фарбами (квітковим чи геометричним орнаментом) [32, с. 62]. Проте траплялось й складніше малювання: у с. Болотниця (Нар. Жит.) «на божниці малювали Спасителя, Ангелов». Довжина такої полицки здебільшого коливалась у межах: 1—2,5 м (залежно від розмірів хати) [32, с. 62], інколи вона могла сягати й трьох метрів [34, с. 148]. Покутні ікони («покутники») теж опирались на невеличку полицку («божнічка», «косячóк», «косінчик», «кутовік») [34, с. 149].

Спеціальні кутові (сс. Млинівка, Будо-Вороб'ї, Рубежівка) [34, с. 149] полицки-підставки використовували як підсвічники. Проте частіше дерев'яний (лопаткоподібний) свічник («свічарник») закріплювали на чільній стіні (ближче до покуті): с. Собачин (Ол. Жит.). У деяких поліських селах (сс. Копище, Хочине Ол. Жит.) таку полицку для свічки (дерев'яну «лопатку», стаціонарно закріплену в стіні біля покуті під образами) називали «горбатий дід» [28, с. 112]. Часом на держак «свічарника» навішували спеціальний декоративний рушник [32, с. 62].

«Головною» вважали ікону, яку вносили у хату на «входчину». Це зазвичай був образ Спасителя, Богородиці чи св. Миколая [35, с. 123; 36, с. 363—364]. Цю ікону вішали у куті («покутник») чи першою від покуті у ряду на причілковій стіні. Наприклад у с. Болотниця (Нар. Жит.) «на вугол завжди вішали Спасителя, а рядом була Божя Мати». Цією іконою благословляли молодих на шлюб. У разі, коли з якихось причин покидали хату (продавали чи переходили в новобудову), цю ікону (як і стіл) ніколи не забирали: «Як виносяться з хати, то одної ікони не забирають, щоб не обідить хати... покидають хату, обов'язково залишають стіл і на стіні ікону... стіл обов'язково накритий, бо на ньому хліб кладуть» (с. Ілїнці Чор. Київ.). Серед інших

Інтер'єр поліської хати; фото С. Таранушенка, 1931 р.

ікон, які використовувались у інтер'єрі поліського житла, часто траплялись св. Варвара, св. П'ятниця (с. Гошів Овр. Жит.). На Київщині (Ів., Виш.) доволі часто можна зустріти давній образ «Матері Божої Троєручиці», «Оранту» тощо. Як «божницю», так і старі образи викидати заборонялось, «бо воно освячується в храмі» (с. Болотниця Нар. Жит.) — їх можна було лише спалити [35, с. 123]. Здебільшого у поліському житлі ще на поч. ХХ ст. використовували ікони, мальовані на дереві місцевими майстрами (чи такі ж куповані на базарі у містечках). Проте у західних районах (наприклад на Підляшші) дослідники вже у 70-х рр. ХХ ст. відзначали «...образи... з паперу... польського малювання» [29, с. 62—74]. Як повсюдно наголошують респонденти, ікони завжди покривали рушниками. На Поліссі Київщини, Житомирщини для цього використовували довгі (до 8 м) рушники, звані «завесками». «Головні» образи, як звичайно, вкривали тим рушником, у який їх «вмотували» при внесенні у хату на «вхощину»⁴. Заслугує на увагу інформація, записана у с. Озеряни (Ол. Жит.). Тут при спорудженні хати, коли встановлювали на місце «перший поперечний сволок» (від причілкової стіни), перед тим, як підіймати на верх, його перев'язували рушником («біля покуті рушника в'язали»). А коли закінчили будівництво (при «вхощині») — «цей рушник вішали до образів».

Щодо курної хати, то при наявності у ній ікон останні розташовували дуже низько: «Образи висять у куті, нижче закопченої димом смуги, під образами стіл...» (с. Самари Рат. Вол.; 1895—1886 рр.) [16, с. 323]. Проте тут ікон зчаста взагалі не було. П. Чу-

⁴ «Голу» (без рушника) ікону в хату ніколи не вносили, бо «...ненакрита ікона — гріх єсть» [35, с. 123].

бинський зазначає: «Ікон в хаті або зовсім нема, або коли є, то дві-три, не більше; на зиму їх звичайно виносять в кладовку, а на літо знову привішують в хаті» [43, с. 390]. Це ж підтверджують й матеріали інших дослідників: «...Внаслідок диму і великій кількості тараканів рідко в хатах бувають ікони» (с. Яполоть Кост. Рів.; 1854 р.) [16, с. 312]; «Стіни голі: ні образів, ні картин нема, тільки місцями видно дерев'яні крючки... Прикрас в домах нема. Навіть в багатьох домах нема ікон» (Слонімське Полісся; 1903 р.) [47, с. 361—362]. Посилаючись на джерела, К. Мошинський відзначав, що у деяких місцевостях (околиці с. Поріччя) Слонімського повіту «...у курних хатах ікон не буває, висять вони в снігах, наліво від входу, або в шпихлірі, або в гумні на слупі» [49, с. 121].

Розглядаючи інтер'єр поліської хати, а особливо південно-східний кут (покуть), який в сакрально-символічному значенні займав у ній особливе місце, не можна залишити поза увагою хлібну діжу — дерев'яну посудину бондарської роботи, у якій розчиняли тісто на кислий хліб. Хоча питань, пов'язаних із цим ужитковим предметом (який у світоглядних переконаннях українців був символом достатку, благополуччя, родючості, джерелом життя тощо, оскільки він «дає хліб» [6, с. 161]), неодноразово торкались народознавці. Діжу ніколи не розглядали як елемент внутрішнього облаштування житла. Власне на цьому ми хочемо й зацентрувати увагу у нашій розвідці.

Передовсім зауважимо, що хлібній діжі («пікална діжа») у поліському (як і взагалі українському) житлі відводилось особливе місце. У багатьох селах був звичай постійного перебування її на покуті, на лаві [2, с. 35; 13, с. 66]⁵. «...В глибині, в кутку під образом хлібна діжа, шановна, поважно займає місце під опікою блискучої Н[айсвятішої] Панни, що розпростерла над нею свій зорянистий плащ», — так у 1840-му р. згадує її у хаті 1790 р. зі с. Янівка на Волинському Поліссі Ю. Крашевський [48, с. 10]. А ось опис

⁵ Правда, інколи її відводили інше місце. Скажімо, Т. Стецький (1864 р.) зазначає: «...В одному куті знаходиться велика діжа для печення хліба, а в другому на стіні розвішані яскраві образи святих...» [52, с. 260]. Діжу також могли зберігати в коморі [8, с. 150]. В. Кравченко теж відзначає, що в одних селах діжу повсякдень зберігають під столом чи у покуті, в інших — в холодному місці («щоб [діжа] не запарилась»). Натомість у с. Беги (Кор. Жит.) «...для неї [відводять] спеціальне місце на лаві — біля ліжка, а часом, то ще й в подушках [20, с. 73].

(1854 р.) зі с. Яполоть (Кост. Рів.): «За столом в куті на покуті стоїть діжа з хлібним квасом, стіл постійно накритий скатерттю і на ньому завжди лежить хліб» [16, с. 308]. На Волинському Поліссі діжа, що стояла на покуті, постійно була накрита рушником (с. Заозер'я Зар. Рів.) [36, с. 353] чи скатертиною з покладеним на неї хлібом [39, с. 46]. Накриту рушником діжу (з учиненим тістом) завжди ставили на столі чи на покуті (на лаві — *Р. Р.*) поліщуки Білорусії [18, с. 201]. Діжу не можна було ставити на долівку [2, с. 35]. На Рівненщині (с. Великі Цепцевичі Волод Рів.) та Поліссі Білорусії (околиці м. Лунинець) відомі спеціальні ослони («слин»), на які ставили діжу — хрестоподібні підставки на чотирьох ніжках [27, с. 184; 50, с. 584]. Подібний хрестоподібний ослін («хресть») згадує також О. Шарко. Автор зазначає: «Хрест — це стілець, виготовлений на зразок хреста з тонких дощок шириною 2 вершки; довжина кожного перехрестя сягає до $\frac{3}{4}$ аршина» [45, с. 129]. Сідати на «хрест» вважалось гріхом — він був призначений лише для діжі [45, с. 129]. На Овруччині на Першу, Багату та Голодну кутю глечик з кутею ставили не на столі, а на покуті [на лаві (яку, як і стіл, застеляли скатертиною)], поруч із діжею. Тут (побіч горшка) ставили й сніпок збіжжя, булку хліба й сіль [4, с. 294] (місцями на «Коляду» сніп ставили на діжку: Вол.) [14, с. 135]. У с. Беги (Кор. Жит.), господар, що на Голодну кутю обходить з кропилом й хлібом своє господарство, «першого хреста крейдюю пише на діжі, а звідти переходить до горщика, що в ньому варилася кутя...» [20, с. 73].

Особливе відношення до діжі як сакралізованого предмета спостерігається вже у процесі її виготовлення. При цьому поліщуки враховували низку повір'їв, які регламентували породу деревини, кількість клепок тощо. Скажімо, у деяких селах Коростенщини (Жит.) вважали, що клепок в діжі має бути 9 пар. В інших населених пунктах твердили: якщо клепок в діжі парне число, то це «діжа», «діжка» (вона), непарне — «діж», «діжун» (він). Вірили що останньому випадку (коли «діж») — то хліб не буде вдаватися. Тому як купували, вибирали діжу з парною кількістю клепок [20, с. 70—71]. На цій же Коростенщині клепки для діжі робили з дубових або «жовто-смілних» соснових дощок. Дно завжди було дубовим, а обручі з ясеня [20, с. 70]. Це ж стосується й Овруччини (Жит.), де діжу виготовляли із соснових та дубових клепок [7,

с. 56]. Лише з дубових клепок (з ясеневими обручами) діжу виготовляли на Річицькому Поліссі [51, с. 182]. Переважно листяні породи (дуб, липа, рідше — береза, ясен) вживали для виготовлення діжі у деяких районах Рівненського Полісся [42, с. 112]. Хоча тут могли брати й соснове дерево, але так робили доволі рідко: «Із хвоїни не робили, бо смердить» [42, с. 112]. На Овруччині у діжі, виготовленій із соснового дерева, одна або три клепки обов'язково мали бути дубовими [7, с. 56]. На Поліссі Білорусії для діжі часом використовували дерево, бите громом [18, с. 201; 39, с. 45]. Подібне повір'я побутувало і в колишній Сідлецькій губернії: тут вірили, що тісто буде швидко рости, коли діжу виготовити в один день із сосни, битої блискавкою. У цій же місцевості вважали, що клепки для виготовлення діжі необхідно брати з одного стовбура, і встановлювати їх по росту дерева, в іншому разі не буде вдаватися хліб [39, с. 45].

Діжу наділяли сакральними властивостями: «Діжка — боже тіло» (с. Ворокомле К.-Каш. Вол.), «[Діжка] має священну силу — в ній хліб печеться» (Самари Рат. Вол.) [36, с. 353]. Над діжкою заборонялось сіяти муку: «Муку над діжкою не можна сіяти. Колись русалки ходили по межах — дівчата в віночках. Вони так співали: «Не мий ніжка ніжку / Не сій муки на діжку / Бо буде грішка» (с. Ворокомле К.-Каш. Вол.) [36, с. 353], її намагалися нікому не позичати — «щоб з хати не забрали «спору»») [8, с. 150; 20, с. 74—75]. На Житомирщині, коли завдавали тісто, то промовляли: «Боже, поможи / Іспір покажи / Хто перш почав / Щоб у мене позичав» [21, с. 265]. У поліщуків, як і загалом українців, а також в інших східних та західних слов'ян, вона активно функціонувала у весільній, новосільній (рідше родильній, поховальній) обрядовості, у ворожіннях, дійствах, спрямованих проти граду, пожежі, у народній медицині тощо [3, с. 137—138; 6, с. 160—161; 7, с. 56; 8, с. 150—151; 11, с. 42; 14, с. 135; 18, с. 201; 20, с. 70—77; 39, с. 45—49]. У багатьох місцевостях Полісся (України та Білорусії) діжа була обов'язковим атрибутом при вселенні у новобудову. Хазяїн вносив її у хату при «входині» (інколи з розчиненим тістом [15, с. 481; 18, с. 201]) і ставив у звичному місці — на лаві на покуті, «щоб був хліб при столові» [36, с. 353]: «Коли переходили в нову хату, то обов'язково з повною діжою. Хазяйка учинить звечора тісто; рано, як уже повна діжа, брала її та сіль і йшла в нову хату. Це щоб в до-

Інтер'єр поліської хати (с. Собачин Олевського р-ну Житомирської обл.); фото С. Таранушенка, 1931 р.

статку жити. Затоплювала піч, пекла млинці і кликала на входини до нової хати» (с. Новошепеличі Чор. Київ.) [15, с. 481]; «Дід казав [дітям] (йому 93 роки): «Як будете в хату входити, то вперед занесіть діжку — ту, що хліб печи, щоб вона не виходила з тієї хати, щоб було завжди достаточо». Її ставили на покуть на лаві, щоб був хліб при столові. Діжку вносив чоловік і він перший входив» (с. Осівці К.-Каш Вол.) [36, с. 353]; «Впускали kota [в нову хату] і вносили діжечку — ту, що хліб пекти. Діжечка стояла в кутку, де образи, накрита рушником (с. Заозер'я Зар. Рів.) [36, с. 353]. Діжа доволі часто фігурує у новосільній обрядовості інших регіонів України. Як зазначив В. Кравченко стосовно Волині, волинці у нову хату «вперед занесе образа, пікну діжу і буханець хліба, і солі зверху дрібок» (с. Забріддя Черняхівського р-ну Житомирської обл.) [22, с. 109]. Це ж стосується й регіону Карпат (Богородчанський р-н Івано-Франківської обл.) [36, с. 353]. Проте найчастіше діжу використовують при переселенні у новобудову на Середньому Подніпров'ї. Скажімо, у Золотоніському р-ні на Черкащині практично в усіх (з близько 20-ти) обстежених нами населених пунктах при «входині» у нову оселю у тій чи іншій мірі використовували хлібну діжу. Причому, в одних випадках діжу вносили з вчиненим у ній напередодні в старому житлі тістом, а хліб випікали у печі нової хати (с. Хвильво-Сорочин Золотоніського р-ну), в інших — хліб пекли у старому житлі, а при «входинах» його вносили, поклавши на накриту скатертиною діжу (с. Шабелівка Золотоніського р-ну Черкаської обл.). Діжу ставили на покуті на стіл, на неї хлібину та ікону (с. Домантове Золотоніського р-ну Черкаської обл.). В. Милора-

дович відзначав, що на Лубенщині принесену в нову хату учинену діжу накривали хлібом-сіллю і спостерігали: якщо тісто добре підостає, то це віщувало хороше життя [36, с. 353]. Цікаво, що місцями на Заході України діжу в оселі могли використовувати замість столу. Скажімо, з теренів Покуття (сс. Сокирчин, Нижнів, Олеша Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл.) маємо відомості про використання хлібної діжі (яку тут робили піднятою на трьох ніжках) для повсякденного споживання страви (за столом трапеза відбувалася лише у великі свята: Різдво, Великдень, св. Трійці): «Як прийшли з поля — їли коло діжи: діжу накривали скатертю, клали миску... навкола сідали на ослончиках і їли з одної миски... Хіба по великих празниках... Різдво, Великдень — сідали за стіл» (с. Олеша Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл.).

На Поліссі (Рів., Київ., Жит., Чер., Гом.) відомий ритуал очищення діжі («водили діжу до сповіді»: с. Новошепеличі Чор. Київ.; «сповідь діжі»: с. Залуччя Дуб. Рів.; «дежа говеть ідець»: с. Копачі Чор. Київ.; «надо дзету посповедаць»: с. Кіров Наров. Гом.; «діжка торгує»: с. Мала Загорівка Бор. Чер. [15, с. 482; 30, с. 148; 38, с. 261]), який зазвичай відбувався у Чистий четвер⁶: діжу «вишкрібали, випарювали» і виносили на подвір'я, щоб сонце «полагословило діжу» (сс. Гладковичі, Велика Фосня Овр. Жит.) [4, с. 303; 15, с. 482; 20, с. 73—74; 21, с. 265; 30, с. 148; 38, с. 261]. Ось як у 50-х рр. ХІХ ст. описує це дійство М. Пйотровський на Овруччині (Жит.): «Зранку виставляли господині до сходу сонця хлібну діжу на подвір'я, а навіть на дах дому, де живуть, накривають її білим обрусом і кладуть на ньому булку хліба та відламок, грудку солі, а по заході сонця вносять її до хати; якщо цього дня йде дощ, діжа повинна бути відкрита так, щоб дощовою водою можна було вимити її» [4, с. 303]. Водночас, як зазначає В. Кравченко, на Коростенщині (Жит.) у Страстний Четвер справляли «Тайну Вечерю»: «В Страстний Четвер господиня до схід сонця в сніях теплою водою мие пікну діжку, витирає її насухо, накладає віко, накриває її чистим настільни-

ком і оперізує червоною крайкою. На віко кладе паляницю й дрібку соли. Тоді діжку виносить надвір і проти сходу ставить її на високе місце. Як тільки сонце першими своїми променями полагословило діжку, господиня мерщій забирає її до хати, вчиняє у ній тісто з білої муки і пече невеликі палянички. Увечері, коли повернулися з «страстя», тими паляничками вечеряють» [21, с. 275—276]. Місцями у поліщуках Білорусії «споведзьдзежкі» могла відбуватись у першу (на Пінщині — у п'яту) суботу великоднього посту [18, с. 200]. Деінде на Чернігівщині дійство, відоме під назвою «діжа іде на базар», відбувалось перед Новим роком. Господиня ставила на покуті діжу, клала на неї хліб і сіль, обв'язувала червоним поясом і промовляла: «Іди, діжка, на базар, торгуй на хліб, урожай і на все добре» [39, с. 46—47]. Варто зауважити, що у регіоні Карпат (Гуцульщина, Покуття, Східна Бойківщина) у цей день (рідше — на Пущення перед Великоднім постом: с. Клубівці Тисмецького р-ну Івано-Франківської обл.) відбувались подібні урочистості, пов'язані з піччю («піч іде на базар», «[піч] іде до міста на герць», «піч гуляє (танцює. — Р. Р.), «[піч] йде в танець — вона ся віддає» [5, с. 147—148]⁷.

Водночас на Житомирському Поліссі (сс. Ласки Нар., Збраньки Овр. Жит.) на початку («засівки») чи при завершенні («досівки») посівів озимих культур етнологи фіксують урочистості «женити комина з діжею» [23, с. 202]. Подібні дійства фіксували також М. Пйотровський та В. Кравченко. Відповідно до матеріалів В. Кравченка, що походять із Полісся Житомирщини, коли восени вперше запалювали «лучника» (а це здійснювали, власне, тоді, коли виїжджали в поле «робити першу сівбу»), відбувалось цікаве дійство. Господар «з кресала здобував вогонь і передавав жінці [тліючу губку, якою ця запалювала лучину]». Господиня сипала зверху на «лучника» зерно, таким чином, «щоб воно пролітало через огонь» та обсіпала ним діжку, що стояла на покуті. Потім це зерно, «що очистилось через лучник і яким була обсіпана діжа», змішували з іншим збіжжям для посіву [21, с. 268]. Відповідно до матеріалів овруцького дідича М. Пйотровського (1850-ті рр.),

⁶ В. Кравченко відзначає, що хоч «...саме слово «сповідать» не скрізь чуємо, але звичай заховався майже в більшості селищ» колишньої Волинської губернії і в Радомишльському повіті Київської. Б.Д. Грінченко прослідковує його також на півночі колишньої Чернігівської Губернії [20, с. 73].

⁷ Подібні інформації записали сучасні українські дослідники В. Галайчук (Богородчанський р-н Івано-Франківської обл.) та В. Конопка (Путильський р-н Чернівецької обл.).

подібні обрядодії зі «світільним комином» і діжею здійснювали тут по завершенні жнив: «По скінченню жнив обв'язують світільний комин галузкою хмелю, а потому тією ж галузкою обв'язують пікну діжку, коли вперше місять тісто на зимовий хліб» [4, с. 321]. Ці звичаї, безперечно, слід розглядати як редуковану форму обряду «женицьби лучника» («женицьба посвета»), який здійснювали подекуди на Поліссі Білорусії (колишні Мозирський, Пінський повіти) у празник Семена Стовпника (1 (14). IX.), коли перший раз запалювали «посвітній комин» [24, с. 193—194; 46, с. 152—160; 47, с. 185—187].

На сьогодні достовірно не відомо, відколи діжа увійшла у побут поліщуків і українців загалом. З певністю можна говорити лише про те, що ця посудина виникла внаслідок винаходу кислого хліба, оскільки для приготування прісних хлібних виробів необхідності у ній не було. Скажімо, на Бойківщині, де ще у другій половині XIX — в першій половині XX ст. прісний хліб («ощіпок») був звичним явищем [9, с. 5; 41, с. 84], для його приготування використовували довбані дерев'яні ночви. Знаково, що подібний посуд зазвичай використовували для заквашування тіста й південні слов'яни [39, с. 45]. Звідси з великою вірогідністю можна стверджувати, що діжа не була відома слов'янам до V—VII ст., тобто до їх розселення на Дунай, Балкани та Захід — у межиріччя Одри та Ельби. На думку М. Глушка в Україні вчинений хліб почали готувати і споживати щонайшвидше в XI—XIII ст. [9, с. 14], отже, власне приблизно у цей час і створюються передумови для впровадження діжі у побут українців. Водночас слід зауважити, що в інтер'єрі житла почесне місце на покуті діжа, швидше за все, унаслідувала від своїх попередників, зокрема довбаних дерев'яних ночв (чи іншого приладдя), у яких готували прісне тісто. Опоередковано на користь цього промовляють матеріали М. Зубрицького із бойківського с. Кіндватів (Турківський р-н Львівської обл.). Зокрема, описуючи внутрішнє облаштування курної хати, автор, як звичне явище, відзначає: «На одним кінці стола (розташованого на покуті. — Р. Р.) від постелі стоїть одно або два корита, деколи порожні, а часом з мукою, решето і гусяче крило» [17, с. 104].

Таким чином, як показує викладений матеріал, діжа в інтер'єрі поліського житла тісно пов'язана із покуттям (південно-східним кутом), який в сакраль-

символічному значенні займав у ній особливе місце. Стіл, ікони, хліб (на рушнику) та діжа були тими священними предметами, які першими заносили у хату при вселенні новобудови і встановлювали на визначеному традицією місці. Водночас у календарній та сімейній обрядовості чітко проглядається зв'язок діжі з піччю чи іншими опалювальними (освітлювальними) пристроями (скажімо, звичай «женицьки комина з діжею», чи тотожність передноворічних дійств «діжа іде на базар» (Чернігівщина) / «піч іде на базар» (Карпати) тощо). Властиво, ці елементи внутрішнього устрою житла (діжа, стіл та піч) були тісно пов'язані з приготуванням хліба, який поліщуки (як і українці загалом) вважали найбільш сакральним різновидом їжі, власне в цьому, очевидно, й приховані корені сакралізації цих предметів та відведення їм почесного місця у хаті.

1. Відділ рукописів ЦНБ АН України. — Ш. ДА/п. 206.
2. Боренько Н. Різновиди обрядового хліба та печива на Центральному Поліссі / Надія Боренько // Збірник наукових праць Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. — Київ : ДНЦЗКСТК, 2012. — Вип. 1. — С. 19—41.
3. Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним / Олена Боряк. — Київ : Б. в., 2009. — 398 с.
4. Возняк М. Народний календар із Овруччини 50 рр. XIX ст. в записі Михайла Пйотровського / Михайло Возняк // Древліани: Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 1996. — Вип. 1. — С. 291—335.
5. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис : у 2 т. / Олекса Воропай. — Мюнхен : Українське видавництво, 1958. — Т. 1. — 449 с.
6. Гвоздевич С. Діжа / С. Гвоздевич // Мала енциклопедія українського народознавства. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2007. — С. 160—161.
7. Гвоздевич С. Бондарство на Овруччині у першій половині XX ст. / Стефанія Гвоздевич // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. — Вип. 2: Овруччина. 1995. — С. 51—58.
8. Гвоздевич С. Бондарство поліщуків Київщини першої половини XX ст. / Стефанія Гвоздевич // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 1997. — Вип. 1: Київське Полісся. 1994. — С. 148—151.
9. Глушко М. Походження та джерела вчиненого хліба у українців (культурно-генетичний аспект) / Михайло

- Глушко // Народознавчі зошити. — 2012. — № 1. — С. 3—18.
10. Гудченко З. Забудова сіл Чорнобильщини (за спогадами місцевого населення) / Зоя Гудченко // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 1997. — Вип. 1: Київське Полісся. 1994. — С. 299—307.
 11. Давидюк М. Традиційне харчування волинян / М. Давидюк // Народна творчість та етнографія (далі — НТЕ). — 2006. — № 1. — С. 38—50.
 12. Данилюк А.Г. Українська хата / А.Г. Данилюк. — Київ: Наукова думка, 1991. — 110 с.
 13. Данилюк А.Г. Традиційна архітектура регіонів України: Полісся / А.Г. Данилюк. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Ів. Франка, 2001. — 147 с.: іл.
 14. Дмитренко А. Хліб у повсякденному житті мешканців Волині і Західного Полісся / Алла Дмитренко, Юлія Крайнік // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Народна культура і музеї: Науковий збірник. — Луцьк: Волинські старожитності, 2013. — С. 135—138.
 15. Заглада Н. Із звіту етнографічної експедиції 1934 р. / Ніна Заглада // Записки Наукового товариства імені Шевченка / упоряд., прим., «Остання експедиція Ніни Заглади. Замість післямови» М. Глушка — Львів, 2001. — Т. ССXLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. — С. 443—505.
 16. Зеленинъ Д.К. Описаніе рукописей ученаго архива Императорскаго русскаго географическаго общества / Д.К. Зеленинъ. — Петроградъ: Типографія: А.В. Орлова, 1914. — Вып. I. — 484 с. + III—X (предисловіе).
 17. Зубрицький М. Зібрані твори і матеріали у трьох томах / Михайло Зубрицький. — Львів: Літопис, 2013. — Т. 1: Наукові праці. — 610 с.
 18. Катовіч А. Веснавья святы: у 2 кн. / Аксана Катович, Янка Крук; маст. У.У. Васюк, А.Л. Баранаў. — Мінск: Мастацкая літаратура, 2005. — Кн. 1. — 359 с. — [16] л.: іл. — (Беларускі народны календар).
 19. Космина Т. Поселення, садиба, житло / Тамара Космина // Українці: історико-етнографічна монографія: у двох книгах. — Опішне: Українське Народознавство, 1999. — Кн. 2. — С. 13—57.
 20. Кравченко В. З побуту й обрядів з північно-західної України / Василь Кравченко // Збірник «Волинський науково-дослідчий музей». — Житомир, 1928. — Т. 1. — С. 67—114.
 21. Кравченко В. Етнографічний нарис (про Волинь) / Василь Кравченко // Древліяни: збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996. — Вип. 1. — С. 257—278.
 22. Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді та по деяких інших недалеких від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали / В. Кравченко. — Житомир, 1920. — С. 109.
 23. Кутельмах К. Аграрні мотиви в календарній обрядовості поліщуків / Корнелій Кутельмах // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. — Вип. 2: Овруччина. 1995. — С. 191—210.
 24. Лозка А.Ю. Жаницьба кіміна / А.Ю. Лозка // Етнографія Беларусі. Энциклапедыя. — Мінск: Беларуская Савецкая Энциклапедыя ім. Петруся Броўкі, 1989. — С. 193—194.
 25. Локотко А.И. Белорусское народное зодчество (средина XIX—XX в.) / А.И. Локотко. — Минск: Наука і тэхніка, 1991. — 285 с.
 26. Моздир М. Народні меблі в Україні. Генезис. Еволюція форм / Микола Моздир // Народознавчі зошити. — 2008. — № 1—2. — С. 160—183.
 27. Мошков В.А. Село Большие Цэпэвџичи / упоряд. «Материалы этнографические, собранные В.А. Мошковым и Л.М. Фельдманом во вторую экскурсию» А. Українець // Західне Полісся: історія та культура. — Рівне: Видавець О. Зень, 2012. — Вип. IV: Володимирецький район Рівненської області. — С. 182—188.
 28. Несен І.І. Весільний ритуал центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина XIX — XX ст.) / І.І. Несен. — Київ: Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій, 2005. — 276 с.
 29. Нечуй-Левицький І. Мандрівка на українську Підлясся / Іван Нечуй-Левицький // Пам'ятки України. — 1995. — № 3. — С. 73.
 30. Пархоменко Т. Календарні звичаї та обряди / Тетяна Пархоменко // Етнокультура Рівненського Полісся / упоряд. В.П. Ковальчук. — Рівне: ПП ДМ. — С. 119—192.
 31. Русов А.А. Описаніе Черниговской губерніи / А.А. Русов. — Чернигов: Типографія Губернскаго Земства, 1899. — Т. 2. — 377 с.: іл.
 32. Свирида Р.О. Обладнання традиційного житла Правобережного Полісся / Р.О. Свирида // НТЕ. — Київ, 1979. — № 3. — С. 56—63.
 33. Сербов И.А. Бѣлоруссы-сакуны: Краткій этнографическій очеркъ / И.А. Сербовъ // Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности императорской академіи наукъ. — Петроградъ: Топографія императорской академіи наукъ, 1915. — Т. ХСІV. — 180 с.
 34. Сивак В. Інтер'єр поліського житла / Василь Сивак // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2003. — Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. — С. 125—166.
 35. Сілецький Р. «Входини» (новосільні звичаї, обряди та повір'я) / Роман Сілецький // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. — Вип. 2: Овруччина. 1995. — С. 117—124.
 36. Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців / Роман Сілецький. — Львів: Міністерство освіти і науки молоді та спорту України; Львівський

- національний університет ім. Івана Франка, 2011. — С. 304.
37. *Толмачевъ И.Н.* Юго-Западный край. Статистическое обозрѣние. Восточное Польшье / И.Н. Толмачевъ. — Киевъ : Типографія Штаба Киевскаго Военнаго округа, 1897. — Т. 1. — 480 с.
 38. *Толстая С.М.* Полесский народный календарь / С.М. Толстая. — М. : Индрик, 2005. — 599 с.
 39. *Топорков А.Л.* Дежа / А.Л. Топорков // Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5 т. / под общ. ред. Н.И. Толстого ; Институт славяноведения РАН. — Москва : Международные отношения, 2009. — Т. 2: Д — К (Крошки) — С. 45—49.
 40. *Топорков А.Л.* Стол / А.Л. Топорков // Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5 т. / под общ. ред. Н.И. Толстого ; Институт славяноведения РАН. — Москва : Международные отношения, 2012. — Т. 5: С (сказка) — Я (Ящерица). — С. 165—170.
 41. *Франко І.* Етнографічна експедиція на Бойківщину / І. Франко // Іван Франко. Зібрання творів : у 50 т. / упоряд. та комент. О.О. Білявської, А.В. Горещького ; ред. М.Д. Бренштейн. — Київ : Наукова думка, 1982. — Т. 36: Літературно-критичні праці (1905—1906). — С. 68—99.
 42. *Ципишев С.* Різновиди хліба в побуті та обрядах / Сергій Ципишев // Етнокультура Рівненського Полісся / упоряд. В.П. Ковальчук. — Рівне : ПП ДМ, 2009. — С. 111—118.
 43. *Чубинский П.П.* Малороссы Юго-Западного края: жилище, утварь, хозяйственные постройки и орудия / П.П. Чубинский // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим обществом Юго-Западного отдела. — Санкт-Петербург, 1877. — Т. 7. — Вып. 2. — С. 339—606.
 44. *Чубинський П.* Мудрість віків (українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського) : у 2-х кн. / Павло Чубинський. — Київ : Мистецтво, 1995. — Кн. 1. — 223 с. : іл.
 45. *Шарко А.* Малоросійське жилище / Александр Шарко // Етнографическое обозрѣние. — 1901. — № 4. — Москва, 1901. — С. 119—131.
 46. *Шейн П.В.* «Женитьба комина» и «женитьба свѣчки» / П.В. Шейн // Этнографическое обозрѣние. — Москва, 1898. — № 3. — С. 152—160.
 47. *Шейнъ П.В.* Матеріали для изученія быта і языка русскаго населенія съверо-западнаго края. — Т. 3 / П.В. Шейнъ // Сборник отделения русскаго языка и словесности Императорской Академии Наук. — Санкт-Петербург, 1903. — Т. 72. — 535 с.
 48. *Kraszewski J.I.* Wspomnienia Wołynia Polesia i Litwy / Józef Ignacy Kraszewski. — Gdańsk : Copyright by Tower Press, 2000. — 147 s.
 49. *Moszyński K.* Polesie wschodnie / Kazimierz Moszyński. — Warszawa : Wydawnictwo kasy im. Mianowskiego, 1928. — 328 s.
 50. *Moszyński K.* Kultura ludowa słowian / Kazimierz Moszyński. — Kraków, 1929. — Cz. 1: Kultura materialna. — 710 s. : il.
 51. *Pietkiewicz Cz.* Polesie Rzeczyckie: Materiały etnograficzne / Czesław Pietkiewicz. — Kraków, 1928. — Cz. I: Kultura materialna. — 319 s.
 52. *Stecki T.* Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym / Tadeusz JerzeStecki. — Lwów : Druk i nakład zakładu nar. im. Ossolińskich, 1864. — Т. 1 — Cz. 1. — 385 s.
- Roman Radovych*
A BREAD TROUGH IN THE INTERIOR OF POLISSYA DWELLING
- The features of equipping of «pokutj» — south-eastern angle in Polissya dwelling, which according to its sacral and symbolic value took a special place, are reviewed. The attention is paid to the single objects, which were situated in that part of a dwelling cell (table, icons, towels etc.). In particular, a bread trough is examined as an element of the interior: its place in a house, ways of producing, functioning in calenfar and family rituality, divination, rites etc.
- Keywords:** Polissya, house, interior, table, icons, tough.
- Роман Радович*
ХЛЕБНАЯ ДЕЖА В ИНТЕРЬЕРЕ ПОЛЕССКОГО ЖИЛИЩА
- В работе рассмотрено особенности оборудования покути — юго-восточного угла полесской хаты, который в сакрально-символическом значении занимал в ней особенное место. Внимание уделено отдельным предметам, размещенным в этом месте жилой камеры (стола, иконам, полотенцам и др.). В отдельности рассмотрено хлебную дежу как элемент интерьера: ее место в доме, способы изготовления, функционирование в календарной и семейной обрядности, ворожбе, ритуалах и др.
- Ключевые слова:** Полесье, хата, интерьер, стол, иконы, дежа.